

źródła monastyczne

73

źródła monastyczne

73

Redaktorzy serii: Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

nowożytność

3

**Pisma błogosławionego Pawła Giustinianiego
pod redakcją Eremitów Kamedułów Góry Koronnej, 3**

Książka wydana z inicjatywy Kongregacji Eremitów
Kamedułów Góry Koronnej:

Erem Srebrnej Góry,
Aleja Konarowa 1, 30-248 Kraków
tel. 0048 12 429 76 10

Erem Pięciu Męczenników, Bieniszew-Klasztor 1
62-530 Kazimierz Biskupi
tel. 0048 63 241 15 00

Rada naukowa:

Marek Derwich
Dariusz Kasprzak OFM Cap.
Przemysław Nehring
Krzysztof Ożóg
ks. Marek Starowieyski
Ewa Wipszycka
Rafał Zarzeczny SJ

BL. PAWEŁ GIUSTINIANI

PISMA

---

tom 3

EREMITA
W SŁUŻBIE KOŚCIOŁA
MEMORIAŁ DO LEONA X
I INNE DZIEŁA

Przekład i redakcja naukowa:

JACEK PARTYKA

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Podstawa przekładu:

Scritti del beato Paolo Giustiniani, wyd. EREMITI CAMALDOLESI DI MONTE
CORONA, 3: *Un eremita al servizio della Chiesa*, Cinisello Balsamo 2012.

Projekt okładki i stron tytułowych:

ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Redakcja:

MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

ELŻBIETA WIATER

Korekta:

ALDONA IBEK

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 143/2014, Tyniec, dnia 18.12.2014 r.

o. Konrad Małys OSB, przeor administrator

Wydanie I: 2016

ISBN 978-83-7354-556-4

ISSN 1230-6711

© Copyright for Polish translation by Kongregacja Eremitów
Kamedułów Góry Koronnej

© Copyright for Polish translation by Jacek Partyka

© Copyright for this edition by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel.: +48 (12) 688-52-90

tel./fax: +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa (<i>bp Sergio Pagano</i>)	7
Wykaz skrótów	17
Skróty tytułów dzieł błogosławionego Pawła Giustinianiego	21

Memoriał do Leona X

Nota wydawnicza	26
Wprowadzenie (<i>Filippo Lovison</i>)	27
<i>Memoriał do Leona X. Pomiedzy historià a kronikà</i>	27
Prolog.....	47
1. [Władza i obowiązki papieża]	53
2. [Wezwanie Żydów i pogan do wiary].....	75
3. [Nawrócenie mahometan albo pokonanie ich w wojnie].....	103
4. [Zjednoczenie ze Stolicà Apostolskà siedmiu narodów chrześcijańskich, które są oddzielone od Kościoła rzymskiego].....	163
5. [Reforma wszystkich chrześcijan, którzy są poddani rzymskiemu papieżowi]	203
6. [Zwiększenie świeckiej władzy Kościoła we wszystkich rejonach zamieszkałych przez niewiernych].....	335

Eremityzm i misja

Nota wydawnicza	350
Wprowadzenie (<i>o. Matteo Kryptoferritis</i>)	351
A. Życie eremickie nie jest bezczynne, ale bogate w dzieła i obowiązki, bardziej niż pozostałe formy życia	357
B. Życie eremickie jest bardziej użyteczne dla społeczności ludzkiej niż pozostałe formy życia.....	375

[Życie aktywne i życie kontemplatywne mogą współistnieć w tym samym podmiocie]	385
F. [Łatwo jest przejść od życia kontemplatywnego do aktywnego, natomiast trudno wspiąć się z życia aktywnego do kontemplatywnego].....	393
[II].....	403
G. [Pod jakimi względami Paweł przysłużył się ludzkości]	413
[I].....	413
[II].....	421
[III]	427
I. Z dziełka: <i>Naśladowanie Chrystusa</i>	439
II. Z listu br. Pawła do Hieronima da Solana.....	443
III. Z Rozmyślenia z 28 sierpnia 1519 r.....	453
IV. Paweł Giustiniani do Piotra Delfina Camaldoli [prawdopodobnie jesienią 1519 r.]	459
V. Paweł Giustiniani do br. Justyniana z Bergamo Massaccio, erem Groty, jesień 1520 r.....	463
Wykaz dzieł cytowanych w tekście.....	479
Indeks biblijny	485
Indeks imion i nazw własnych	491

PRZEDMOWA

„Życie religijne” – pisał Paweł Giustiniani w swoim dziele *De vita activa* – „życie tego, kto niekoniecznie nosi habit czy mieszka w klasztorze, ale ma religijną umysłowość, polega na dwóch rzeczach: by odpoczywać w Bogu i aby pracować, czyli trudzić się dla Boga”.

To *zelus domus Dei*¹ w postaci całkowitego osobistego zaangażowania, które nie dopuszcza kompromisów, które podsyca życie religijne i które dla takiego mnicha, jakim był Paweł (w świecie Tomasz), syn Franciszka Giustinianiego, staje się siłą przewodnią jego istnienia i codziennego działania, tak *ad intra*, jak i *ad extra*².

Takie podejście, przepełnione duchem religijności, skłoniło Giustinianiego, aby porzucić wygodne życie, wypełnione nauką, w uczonych kręgach Wenecji i oddać się, w posłuszeństwie wobec reguły kamedulskiej, eremityzmowi, który miał bł. Pawłowi umożliwić życie w zgodzie z powołaniem, pozwolić na zbawienie duszy i na to, aby dać najwyższe świadectwo życia monastycznego (tak bardzo przezeń sławionego i bronionego), prowadzonego dla świata, a nie poza światem. Charakter tego bronionego przez Giustinianiego „eremityzmu głoszącego” do-

---

¹ *Zelus domus Dei* (łac.) – żarliwość o dom Boży (przyp. tłum.).

² *Ad intra* (łac.) – do wewnątrz, w swym wnętrzu; *ad extra* (łac.) – na zewnątrz, w życiu zewnętrznym (przyp. tłum.).

brze oddaje tytuł pracy Eugenia Massy: *L'eremita evangelizzatore*³.

Dwaj kamedulscy współbracia pochodzący z Wenecji, Paweł Giustiniani i Piotr Quirini, już od młodych lat żyjąc w atmosferze nasyconej pragnieniem reformy Kościoła, którą można było wyczuć w tak wielu częściach Włoch i Europy, jeszcze na długo przed wystąpieniem Marcina Lutra w 1517 r., właśnie jako mnisi czuli się wolni tą wolnością, *qua Christus nos liberavit*⁴, nie poddaną kalkulacjom co do kariery oraz realizacji ambicji i nie obawiającą się krytyki.

Stało się tak, że gdy w pełni trwały już obrady Soboru Laterańskiego V, otwartego przez Juliusza II w maju 1512 r., Giustiniani i Quirini przygotowali *supplex libellus*⁵ skierowany do papieża, aby go przekonać, niemal zobligować – prostotą mnicha, który mówi jednym głosem z Bogiem – do reformy Kościoła. Kiedy dwaj kameduli zostali wysłani przez swego generała do papieża Leona X (który od 11 marca 1513 r. zastąpił Juliana della Rovere), żeby poruszyć sprawy swego zgromadzenia, musieli bez wątpienia przekonać się, jak pilna, szeroko zakrojona, głęboka i radykalna powinna być reforma Kościoła, nad którą tak wiele rozmyślali.

---

³ *Eremita ewangelizator* (przyp. tłum.).

⁴ Ga 4,31 (Wulg. = Ga 5,1 BT). *Qua Christus nos liberavit* (łac.) – którą Chrystus nas wyzwolił; nieco odmienny przekład w Biblii Tysiąclecia (przyp. tłum.).

⁵ Dosł.: „pismo z prośbą”; tu: memoriał (przyp. tłum.).

W Rzymie na pewno mieli możliwość poznania kardynałów i członków kurii, wtedy jeszcze zaangażowanych w doprowadzenie Soboru Laterańskiego do szczęśliwego zakończenia, ale jest bardzo możliwe, co więcej, niemal pewne, że w międzyczasie zdali sobie sprawę z niemal strukturalnych i polegających na zeświecczeniu wypaczeń panujących w kurii, jakie ojcowie tego soboru chcieli naprawiać tylko słowami, choćby nawet takimi, jak te wygłoszone rok wcześniej, podczas inauguracji soboru, przez generała augustianów, Idziego z Viterbo (wkrótce później zostanie nominowany na kardynała), w łacinie eleganckiej, choć może nieco zmanierowanej:

Widzę, widzę, że jeśli za pośrednictwem tego Soboru, albo w jakiś inny sposób, nie powściągniemy naszych obyczajów [...], to na szwank narażona zostanie Rzeczpospolita chrześcijańska, na szwank zostanie narażona religia, na szwank zostaną narażone również te dobra, które nabyli Ojcowie rozwijając kult Boży, a które my, przeciwnie, poprzez zaniedbanie możemy stracić [...] Posłuchajcie niebiańskich głosów rozbrzmiewających ze wszystkich stron: kiedy nasze życie było wygodniejszym?⁶

Słowa Idziego, w humanistycznej formie, w jakiej je przedstawiał, nie wywierały wrażenia na nowym papieżu, Janie Medyceuszu, po którym wielu spodziewało się reformy, której nie można już było odkładać. Teraz koniecz-

---

⁶ „Video, video, nisi hoc Concilio, vel alia ratione nostris moribus modum imponamus [...] actum esse de republica christiana, actum de religione, actum esse de iis etiam opibus, quas patres divino cultu aucto peperere, nos contra neglecto, amissuri sumus [...]. Audite divinas voces undique sonantes: quando vita nostra mollior?”

nością już było mówienie o konkretach – pomyśleli dwaj kameduli – powrót do źródeł wiary, porzucenie *purpury i bisioru*⁷ na rzecz Kościoła bardziej duchowego, a nawet oddalenie się od kultury klasycznej, która stanowiła podstawę ich studiów (a nie była niezbędna do zbawienia). Niewiele dziesiątków lat później takie same pragnienia wyrażą kardynałowie Contarini, Cervini, Seripando i Pole; tego samego domagał się Erazm w Niemczech, Lefèvre d'Étaples we Francji, po którym nastąpił Guillaume Briçonnet, nowy biskup Meaux, nie wspominając o innych.

*Memoriał do Leona X*⁸ Giustinianiego i Quiriniego, przedłożony papieżowi w maju 1513 r., przechodził od ogólnych rozważań do faktów, od twierdzeń teologicznych i eklezjologicznych (które jednak znalazły się w tym tekście) do konkretnych rozwiązań w Kościele, tak na szczytach, jak i u podstaw. W *Memoriale do Leona X* – który jest tutaj⁹ prezentowany w wiernym przekładzie – widoczne jest oczekiwanie na nową epokę apostolską, w której Kościół powróciłby do swojej jedności, ewangelicznego ubóstwa i pierwotnej misji ewangelicznej. Autorzy, nie zdając sobie z tego sprawy, napisali tekst o fundamentalnym znaczeniu dla religijnej historii XVI stulecia, niezależnie od tego, jak został on przyjęty przez rzymską kurię w ich czasach.

---

⁷ Łk 16,19 (przyp. tłum.).

⁸ Tytuł oryginału: *Libellus ad Leonem X* (łac.) (przyp. tłum.).

⁹ Autor przedmowy odnosi się do tekstu, stanowiącego podstawę przekładu na język polski (przyp. red.).

Memoriał, podzielony na sześć części (z których najbardziej sugestywna jest być może część piąta, która mówi o reformie życia duchownych i świeckich), jest efektem prześwietlenia sytuacji Kościoła przez dwóch mnichów, którzy – jak powiadano – z ciasnych cel Camaldoli lepiej widzieli cały ogrom kościelnego świata niż papież z uprzywilejowanej Stolicy Piotrowej. Żaden aspekt życia kurii, biskupów, kanoników, instytucji duchownych, kapłanów, wiernych, nie został pominięty w traktacie Giustinianiego i Quiriniego. Prosilili papieża o to, czego być może nie był w stanie dokonać, zważywszy na chwiejną osobowość Leona X i jego liczne osobiste powiązania, nie wszystkie „papieskie”; chwila wydawała się jednak odpowiednia, zważywszy na jednoczesne obrady soboru w rzymskiej katedrze i na niedawny wybór nowego papieża, żeby sformułować śmiały program reformy: oczyścić papieństwo z politycznych ingerencji i zależności; położyć kres fiskalizmowi kurii (kupczenie beneficjami, sprzedawanie odpustów itd.); odnowić studia kościelne, zwłaszcza nad Pismem Świętym (które należało przełożyć na język włoski), nad Ojcami Kościoła i nad prawem kanonicznym; wprowadzić nowy, skuteczny sposób głoszenia Ewangelii; szerzyć dzieło misyjne w Amerykach, niedawno odkrytych (i do których Giustiniani pragnął wyruszyć); położyć kres przesądom szerzącym się wśród duchowieństwa i ludzi świeckich (księgi wróżbiarskie, magiczne, napoje miłosne, kult nieistniejących świętych, wymyślonych uzdrowicieli, praktykowanie rytuałów płodności itd.); zreformować liturgię poprzez wprowadzenie mszału, brewiarza i kalendarza świąt

wspólnych dla całego Kościoła; zreformować papiestwo i kurię rzymską poprzez bardziej roztropny dobór osób godnych najwyższych zaszczytów; wprowadzić nadzór kardynałów nad biskupami; wspieranie kształcenia kapłanów i czuwanie nad nim; reforma wszystkich regularnych zgromadzeń zakonnych poprzez wprowadzenie wymogu ściślejszego przestrzegania reguł oraz unifikację (albo skasowanie) najmniejszych spośród nich; regularne zwoływanie soborów powszechnych, synodów prowincjonalnych i diecezjalnych, kapituł zgromadzeń zakonnych i jeszcze wiele więcej. Ten program – jak napisał Hubert Jedin – „jest najszerzy i, jednocześnie, najbardziej radykalny spośród wszystkich programów reformy epoki soborowej”. Program tak szeroki i do tego zawierający propozycje rozwiązań systemowych, że nieprzypadkowo został w niemal identycznej postaci podjęty przez innego duchownego weneckiego, związanego z naszymi mnichami–kamedułami, a mianowicie przez kard. Gaspara Contariniego w jego *Consilium de emendanda Ecclesia*¹⁰ z roku 1537. Zostanie zresztą dostrzeżone, że Sobór Trydencki podjął i częściowo odpowiedział na niemałą liczbę kwestii poruszonych przez dwóch kamedułów; inne zagadnienia – jeśli się nie mylę – musiały poczekać na II Sobór Watykański.

Również *Memoriał do Leona X*, choć tak znaczący, obszerny i inspirujący, okazał się niemal całkowicie nieskuteczny. Kilka propozycji poddano pod rozagę w czasie V Soboru Laterańskiego i wpłynęły na kilka dekretów;

---

¹⁰ *Consilium de emendanda Ecclesia* (łac.) – *Rada o naprawie Kościoła* (przyp. tłum.).

jednak *Memoriał* nie zdołał w decydujący sposób odcisnąć się na polityce religijnej Leona X (być może gdyby to nastąpiło, pozwoliłoby uniknąć ogromnego rozdarcia w Kościele, jakie powstało cztery lata później na skutek „reformy” Marcina Lutra). Paweł Giustiniani i Piotr Quirini, chociaż osobiście poważani przez Leona X (Quirini być może bardziej niż Giustiniani), nie wpłynęli niemal w ogóle na niego i na rzymską kurie, być może z wyjątkiem tego, że złożyli naprawdę głębokie świadectwo autentycznego oddania Kościołowi.

Ze względu na znaczenie tekstu, osobowość jego autorów, żywy i przekrojowy obraz epoki „długiej”, zbyt długiej tęsknoty za reformą Kościoła, którą można świetnie wyczuć w *Memoriale*, na wszelką pochwałę zasługuje inicjatywa stworzenia włoskiego przekładu oryginalnego tekstu łacińskiego (zresztą dostępnego dotychczas wyłącznie w edycji *Annales Camaldulenses*), prezentowanego i opatrzonego przypisami z wielką troską oraz precyzją, jeśli chodzi o odniesienie do tekstu i bibliografii, o czym czytelnik sam będzie mógł się przekonać.

Po *Memoriale* umieszczona została reedycja, we współczesnej formie (która unika konieczności podawania pewnych *scholiów* do szesnastowiecznego języka) dzieła *De vita activa et contemplativa quomodo in uno esse possint*¹¹, napisanego przez Giustinianiego najpierw po łacinie, a następnie, po 20 września 1520 r., w wersji włoskiej; ta ostatnia została opublikowana przez Eugenia

---

¹¹ *W jaki sposób życie aktywne i kontemplatywne mogą stać się jednym* (przyp. tłum.).

Massę w książce pod tytułem: *L'eremita evangelizzatore* (Rzym 2006) ze starannością filologiczną, jaką wszyscy przyznają edycjom tego autora.

Z tamtej edycji wydawca przejmuje wersję tekstu ustaloną przez Massę (cytując również numery stron z jego edycji dla wygody, jak sędzę, współczesnego czytelnika, jednak typowa praktyka domagałaby się odesłania do rękopisów z Frascati) i przedstawia „dyskursywną” edycję tekstu ascetyczno–monastycznego. Dzięki temu nie ginie duch kamedulskiego pisarza, ale zostaje w pewnym sensie uporządkowany jego styl oraz suchy i bardzo zwięzły sposób pisania (nad którym wiele razy zatrzymywał się Massa w kilku swoich artykułach), co służy temu, by uczynić tekst bardziej płynnym i możliwym do natychmiastowego zrozumienia. To cena, coraz częściej nieunikniona, jaką trzeba płacić za żarłoczne tempo, w jakim czytają książki ludzie współcześni, którzy często nie dostrzegają figur i form języka religijnego, a tym bardziej ascetycznego i monastycznego, a nawet potykają się na terminach w pełni „klasycznych”, które od jakiegoś czasu wyszły z użycia. Cena, którą jednak, z przykrością, trzeba uiścić sile wyższej, chociaż to w nieunikniony sposób wpływa na zgubienie pełnych smaku konstrukcji w języku narodowym, jakie wyszły spod uczonego pióra eremity, a za którymi często dostrzega się nostalgię za pierwotnym stylem łacińskim, później zarzuconym przez Giustinianiego na rzecz bardziej „misjonarskiego” języka ludowego. I to byłby argument przemawiający na korzyść

wyboru dokonanego przez naszego *curatorem vestigia maiorum sequentem*¹².

Po traktacie *De vita activa* następują inne dziełka Giustinianiego w języku narodowym, również wydane przez Massę, wszystkie należące do kręgu eremickiego i monastycznego, napisane przez kamedułę z siłą i zapałem naprawdę „misjonarskim” i mające służyć temu, by ożywić w Kościele szacunek i zrozumienie dla *otium* anachoretów, zsyntetyzowanego i wyczerpanego w nakazie wielkiego patriarchy Benedykta: *ora et labora*, który Giustiniani zawsze postrzega nie tylko jako skarb Kościoła, ale również jako zasadniczy i podstawowy czynnik stymulujący krążenie duchowej krwi w Mistycznym Ciele Chrystusa.

Otrzymujemy w ten sposób zbiór zawierający *opuscula* Pawła Giustinianiego, które, chociaż wydane już kiedyś, teraz zyskują nową siłę oddziaływania w wygodnej i przystępnej postaci, jaką charakteryzuje się ten tom. Jednakże – co warto podkreślić – nie zmniejszyło to troski wydawcy o wierne oddanie myśli i pióra wielkiego Kameduły.

bp Sergio Pagano

Watykan, 13 stycznia 2012 r.

---

¹² „Wydawcę podążającego śladami przodków” (łac.) (przyp. tłum.).

WYKAZ SKRÓTÓW

- AC *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti*, red. G.B. MITTARELLI, A. COSTADONI, t. 1–9, Venezia 1755–1764.
- BP *Biblioteca Patristica*, wyd. M. NALDINI, M. SIMONETTI, Firenze 1984–
- BS *Bibliotheca Sanctorum*, t. 1–13 + 2, Roma 1961–1971 (tomy dodatkowe: 1987 i 2000).
- CAH *The Cambridge Ancient History (Storia del mondo antico)*, red. ZBIOROWA, t. 1–9, Milano 1982².
- CCL Corpus Christianorum. Series Latina, Turnhout 1953–
- CCM Corpus Christianorum. Continuatio Medioevalis, Turnhout 1966–
- COD *Conciliorum œcumenicorum decreta*, Bologna 1996 [przedruk wyd. z 1991³].
- DBI *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 1–75, Roma 1960–2011.
- Denz. H. DENZIGER, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, red. P. HÜNERMANN, Bologna 2003 [przedruk wyd. z 2001⁴].
- DHGE *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 1–31, Paris 1912–2011.
- DIP *Dizionario degli istituti di perfezione*, red. G. PELLICIA, G. ROCCA, t. 1–10, Roma 1974–2003.
- EC *Enciclopedia Cattolica*, t. 1–12, Città del Vaticano 1949–1954.

- Edit 16* *Le edizioni italiane del XVI secolo. Censimento nazionale*, t. 1–5, Roma 1989–2005.
- EI *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, t. 1–35 + 9, Roma 1929–1937 (indeksy i tomy dodatkowe: 1938–1981).
- EP *Enciclopedia dei Papi*, t. 1–3, Roma 2000.
- FF *Fonti Francescane. Scritti e biografie di san Francesco d'Assisi, cronache e altre testimonianze del primo secolo francescano, scritti e biografie di santa Chiara d'Assisi, testi normativi dell'Ordine Franciscano Secolare*, red. E. CAROLI, Padova 2011³.
- LdM *Lexikon des Mittelalters*, t. 1–9 + 1, München–Stuttgart–Weimar–Zürich 1980–1999.
- LECLERCQ, HE J. LECLERCQ, *Humanista-eremita. Błogosławiony Paweł Giustiniani (1476–1528)*, przekł. E. BUSZEWICZ, Kraków 2014.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1–11, Freiburg–Basel–Wien 2006 [przedruk wyd. 1993–2001³].
- ed. LUGANO PAWEŁ GIUSTINIANI, *Konstytucje z 1524 roku*, wyd. P. LUGANO, [w:] TEGOŻ, *La Congregazione Camaldolese degli eremiti di Monte Corona*, Roma–Frascati 1908.
- MASSA, *L'eremita* E. MASSA, *L'eremita evangelizzatore. Un topos umanistico nella vita e nel pensiero di Paolo Giustiniani*, Roma 2006 (Paolo Giustiniani. Studi e testi, 1).
- MASSA, *L'eremo* E. MASSA, *L'eremo, la Bibbia e il Medioevo in umanisti veneti del primo Cinquecento*, Napoli 1992 (Nuovo Medioevo, 36).
- MGH Monumenta Germaniae historica, Hannover–Leipzig–München–Berlin 1826–

- NBA *Nuova Biblioteca Agostiniana*, red. ZBIOROWA, t. 1–44. + 1, Roma 1965–2011.
- NCMH *The New Cambridge Medieval History*, t. 1–7, Cambridge 1995–2005.
- NDPAC *Nuovo Dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, t. 1–3 + 1, Marietti 1820 (przedruk: Genova–Milano 2006–2010).
- OGM *Opere di Gregorio Magno*, t. 1–8, Roma 1992–2011.
- OSB *Opere di san Bernardo*, t. 1–6, Milano 1984–2008.
- PG *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, wyd. J.-P. MIGNE, Paris 1857–1866.
- PL *Patrologiae cursus completus. Series latina*, wyd. J.-P. MIGNE, Paris 1844–1904.
- RB *Regula św. Benedykta*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 2010⁵.
- RF *Corpus iuris canonici*, wyd. Ä.L. RICHTER, Ä. FRIEDBERG, t. 1–2, Leipzig 1879 (reprint: Akademische Druck u. Verlagsanstalt, Graz 1955).
- RPP *Religion past & present. Enciclopedia of theology and religion*, t. 1–9, Leiden–Boston 2007–2011.
- SAEMO *Sancti Ambrosii episcopi Mediolanensis opera*, t. 1–27, Milano–Roma 1979–1993.
- SBO *Sancti Bernardi Opera*, wyd. J. LECLERCQ, CH.-H. TALBOT, H.-M. ROCHAIS, t. 1–8, Roma 1957–1977.
- TLF BEATO P. GIUSTINANI, *Trattati, lettere e frammenti dai manoscritti originali dell'archivio dei Camaldolesi di Monte Corona nell'eremo di Frascati*, wyd. E. MASSA, Roma 1967–
- TLF I E. MASSA, *I manoscritti originali del B. Paolo Giustiniani custoditi nell'eremo di Frascati. Descrizione analitica e indici con ricerche sui codici avellanesi di san Pier Damiani*, Roma 1967.

- TLF II BEATO P. GIUSTINIANI, *I primi trattati dell'amore di Dio*, wyd. E. MASSA, Roma 1974.
- TPMA *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*, red. ZBIOROWA, t. 1–13 + 1, Berlin–New York 1995–1996.
- TRE *Theologische Realenzyklopädie*, t. 1–36 + 2, Berlin–New York 1977–2007.
- Tusc. tuskulański lub zachowany w archiwum Eremitów Tuskulańskiego – Monte Porzio Catone (Roma).
- Wulg. Wulgata
- ŹrMon Źródła Monastyczne, Kraków-Tyniec 1993–
- ŹrMon 71 BŁ. PAWEŁ GIUSTINIANI, *Pisma*, t. 1: *Pochwała życia eremickiego*, przekł. EREMICI KAMEDULI GÓRY KORONNEJ, J. PARTYKA, red. naukowa J. PARTYKA, 2015.
- ŹrMon 72 BŁ. PAWEŁ GIUSTINIANI, *Pisma*, t. 2: *Rozważania o modlitwie i o miłości Boga*, przekł. EREMICI KAMEDULI GÓRY KORONNEJ, J. PARTYKA, red. naukowa J. PARTYKA, 2015.

**SKRÓTY TYTUŁÓW DZIEŁ
BŁOGOSŁAWIONEGO
PAWŁA GIUSTINIANIEGO**

- Cogitationes*   *Myśli codzienne o miłości Bożej (Cogitationes quotidianae de amore Dei)*, [w:] TLF II, s. 1–170 = *ŻrMon* 72, s. 151–416.
- De divina voluntate*   *De divina proprie preferenda voluntate*, [w:] TLF II, s. 213–301.
- De homine*   *De homine. Appunti e note di lettura*, [w:] TLF II, s. 185–194.
- Elogio*   *Elogio della vita eremitica. Scritti del beato Paolo Giustiniani*, t. 1, red. Eremici Kamieduli Góry Koronnej, Frascati 2005 = *ŻrMon* 71.
- EpFlam.*   *Trattato dell'ubbidienza del b. Paolo Giustiani... con due epistole, una a messer Marc'Antonio Flaminio e l'altra a Vincenzo Quirini*, red. N.A. GIUSTIANIANI, Padova 1753 (wyd. oryg.: *Trattato di ubedientia de don Paolo Giustiniano con una pistola del medesimo a M. Marc Antonio Flaminio*, Venezia 1535).
- EpLeonard.*   *Lettera all'eremita don Leonardo*, [w:] *Elogio*, s. 237–259 = *ŻrMon* 71, s. 387–410.
- EpQuir.*   *Lettera a Vincenzo Quirini e Sebastiano Zorzi del 27 settembre 1511*, [w:] A.R. FIORI, *Vita del b. Paolo Giustiniani*, Roma 1724, s. 62–65.

- Ex contemplativa vita*   *Ex contemplativa vita ad activam facilem esse descensum, ex ea autem ad contemplativam difficile ascensum*, [w:] E. MASSA, *L'eremita evangelizzatore. Un topos umanistico nella vita e nel pensiero di Paolo Giustiniani*, Roma 2006 (Paolo Giustiniani. Studi e testi, 1), s. 128–140.
- In quanti modi*   *In quanti modi habbia Paulo giovato alle humane creature*, [w:] E. MASSA, *L'eremita evangelizzatore. Un topos umanistico nella vita e nel pensiero di Paolo Giustiniani*, Roma 2006 (Paolo Giustiniani. Studi e testi, 1), s. 141–157.
- Libellus*   *Libellus ad Leonem X = Lettera al Papa. Paolo Giustiniani e Pietro Quirini a Leone X*, red. G. BIANCHINI, Modena 1995 (wyd. oryg. AC 9, kol. 612–719) = *ŹrMon* 73.
- O trudnościach*   *O pryczynach trudności na modlitwie (Le cause che rendono l'orazione difficile)*, red. o. O. DENICOLÒ, [w:] „Vita Cristiana” 21 (1952), s. 149–156 = *ŹrMon* 72, s. 73–85.
- Paradoxon*   *Paradoxon de veris virtutibus*, [w:] TLF II, s. 317–326.
- Regula*   *Regula over institutione eremitica*, [w:] P.T. LUGANO, *La Congregazione Camaldolese degli Eremiti di Montecorona dalle origini ai nostri tempi con una introduzione sulla vita eremitica prima e dopo san Romualdo*, Frascati 1908 (Monografie di storia benedettina, 1), s. 136–173.

- RVE *Regula vitae eremiticae* [*Reguła życia pustelniczego*], Camaldoli 1520.
- Secretum* *Secretum meum mihi o dell'amor di Dio ragionamenti sei*, Frascati 1941 = *ŹrMon* 74 [w przygotowaniu].
- TModl.* *Trattato sull'orazione*, red. O. DENICOLÒ, „*Vita Cristiana*” 14 (1942), s. 117–144 = *ŹrMon* 72, s. 29–66.
- Vita non otiosa* *Che la vita solitaria non sia otiosa ma sopra tutte le altre vite operosa et negotiosa*, [w:] E. MASSA, *L'eremita evangelizzatore. Un topos umanistico nella vita e nel pensiero di Paolo Giustiniani*, Roma 2006 (Paolo Giustiniani. Studi e testi, 1), s. 95–105.
- Vita più utile* *Che la vita solitaria sia più utile al consortio humano che tutte le altre qualità di vita*, [w:] E. MASSA, *L'eremita evangelizzatore. Un topos umanistico nella vita e nel pensiero di Paolo Giustiniani*, Roma 2006 (Paolo Giustiniani. Studi e testi, 1), s. 106–112.